Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

LEO
983

1999

83

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ

ԹԻՖԼԻԶ

1856

Լեռ
983

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ·

ԹԻՖԼԻՍ

Ի Տպարանի Յակովբայ Գրիգորեան
Արղութեանց ։

1856.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՌ-Арм. ССР
им. А. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

Печатать позволяется:

съ тѣмъ, чтобы по отпечатаніи представлено было въ Цензурный Комитетъ узаконенное число экземпляровъ. Тифлисъ, 5 Апрѣля 1856 года.

Цензоръ И. Кайтмазовъ.

28. 985
4 983-60

ՆՈՐԻՆ ԱԶՆՈՒՈՒԹԵԱՆ

Աստուածանուորի

ԼԷՕՅԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Նիկողայոսի Պաւլթեան

ԹԱՄԱՄՇԵԱՆՑ՝

յերախտագէտ սրտէ

ՆՈՒԷՐ

Դ Կ Ց Օ.

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Շրջան առաջին։

Հայոց Եկեղեցւոյն հաստատուիլը Թագաւորներու իշխանութեան ատեն 270 տարի. 32 թուէն մինչև 302 թուին Քի։

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հիմն և առաջին ճարտարապետն է նոյն փրկիչն մեր Յս Քս, որ ուղարկեց թուղթ Հայաստանի մեր (*) Աբգար Թա-

---

(*) Աբգար (աւագ այր) Արշամայ որդին Արշակունի հայոց թագաւոր էր, առաջ Քրիստոսի ծննդեան նախընթաց տարին, Մծբին քաղաքն էր նստոցն, յետոյ Եդեսիա քաղաքը նորոգեց իւր և փոխեց նստեցաւ. անդրանիկն (առաջինն) էղաւ քրիստոնեայ թագաւորներէն, որ լսելով Քրիստոսի հրաշներին համբաւը՝ հաւատաց նորա և թուղթ գրեց, և Քս ուղարկեց նորա իւր անձեռագործ պատկերը. Քրիստոսի համբառնալուն յետոյ Առաքելոց Թադէոս առաքեալ յԵդեսիա եկաւ և քարոզեց. յետոյ

թագաւորին Նաման՝ իւր անձեռագործ պատկերը և աշակերտ և սկսաւ հաւաքել իւրան ժողովուրդ կամ եկեղեցի շինել Հայոց ազգից:

Նորա հրամանաւ Թովմաս Առաքեալը 34 Թ.ին ուղարկեց իւր եղբօր (*) Թադէոս Առաքելին Եդեսիա, որ իւրան թագաւորին և Հայոց ազգից շատ ժողովուրդ դարձրաց քրիստոնեայ, աղօթարաններ շինեց Եդեսիա քաղաքումը. Շաւարշան, Սիւնիս, Աղուան, Սեբաստիա և ուրիշ քաղաքներումը: Եւս ձեռնադրեց Ադդէին, թագաւորի թագ շինողին, Թէովիլոսին, Զաքարիային և ուրիշներին. շատ քահանայք կարգեց, կանոններ դրեց, և 17 տարի

հրովարտակ (հրաման) գրեց Լեւոնի Հայաստան եւ ջէռորդի Սանատրուկին, որ ըլլի Թադէոսի աշակերտը. Նմանապէս և ուրիշ Թագաւորներին, յորդորելով նոցա էլ քրիստոնէական հաւատքը ընդունելու համար. և այսպիսի հաւատարմութեան փոխարէն (հաւատարմութիւնով) փոխուեցաւ էս կեանքից եր Քրիստոսի երեք տարի յետոյ 34-ին փրկչական Թ.ին:

(*) Թադէոս Հայոց առաքեալը եօթանասուն երկու աշակերտներից, Թովմաս առաքելոյ եղբայրը. որին որ Քրիստոս խոստացաւ ուղարկեցաւ Եդեսիա քաղաքը Աբգարի մօտ. և բժշկեց և դարձրեց բոլոր տունը և ժողովուրդը. և մնալով ... յետոյ՝ Աբգարի հրամանաւ գնաց Լեւոնի Հայաստան և էնտեղ էլ քարոզեց և շատերին դարձրեց դէպ 'ի քրիստոնէական հաւատքը: Բայց Աբգար Թագաւորի մահուան յետոյ երբ Սանատրուկ որդին նորա Թագաւորեց, Եղաւ քրիստոնէութիւնը և իշխան ... Թագաւորէն ... նորա դուստրը Սանդուխտը՝ հաւատար ... քրիստոնէութէան մէջ և Քրիստոսի անուան համար Թափելով իր արիւնը մէջ ... իր հօր ... նահատակուեցաւ Թադէոս առաքելոյ հետ 49 Թ.ին:

հովուելով Հայոց, Շաւարշան քաղաքումն նահատակւեցաւ 49 թւին: Նորանից յետոյ (*) Բարդուղիմէոսը եկաւ, 4 տարի քարոզեց մեծ Հայաստանումը, ընդարձակեց Հայոց եկեղեցին և նահատակւեցաւ 64 թւին, Արեբանոս Հայոց քաղաքումը: (**) Յուդա Թադէոսը մեծ Հայաստանումը տարածելով Քրիստոնէութիւնը, նահատակւեցաւ 69 թւին և թաղւեցաւ Արմի քաղաքումը:

Այս հիմնադիրներից յետոյ մեր եկեղեցին հովւեցին մինչև 302 թիւը, Եղիշէ և Մատթէոս եօթանասնից աշակերտները: Եպիսկոպոսները՝ Ադդէ, Զաքարիա, Թէոփիլոս, Կումսի և Բարսումա, Բաբիլաս, Զոթիկոս, Մեհրուժան, Վլասիոս, Աբրեղայոս, Աղէքսանդր, Փերմիլիանոս, Կղենէս, Ղևոնդիոս և ուրիշ շատերը, որոնք հալածանաց պատճառաւ հայրական խնամքով ծածուկ հովուա-

---

(*) Բարթուղիմէոս առաքեալը երկոտասանից մէկն էր, որ շատ տեղեր ման եկաւ քարոզելով. (Արաբիստան, պարսկաստան, Հնդկաստան) ետոյ վերջը յատուկ Հայաստանի քարոզիչ եղաւ, և մեծ Հայաստանումը շինեց եկեղեցի և կուսանաց ս. Հոգւոյ վանք, ուր դրաւ իր հետ բերած Աստուածածնայ պատկերը, որով որ շատ հրաշքներ էր անում և շատերին դարձնում էր դէպ 'ի Քրիստոնէութիւնը. Եաւուր համար Սանատրուկը շատ տանջանքներ տալ տալեց՝ վերջը կաշին քերթելով խաչ հանեցին 69 թւին:

(**) Յուդա առաքեալը, որ Ղեբէոս էր կոչւում, տասն երկուսից մէկը. Տեառն եղբօր՝ Յակոբայ եղբայրը, որ Շմաւոնի հետ ման եկաւ Հայաստան և ուրիշ տեղեր և յետոյ եկել եկաւ Հայաստան և Աղւանից աշխատանումը համբերելոյ Բարթուղիմէոսին. Նորանից յետոյ գնաց Արմի քաղաքը և էնտեղ նահատակւեցաւ:

մէջ ՝Քո՛ւլ հօտը (ժողովուրդը) համաձայն Նեստո-րականաց եկեղեցւոյ դաւանութեան և ծիսի։

Հայոց Լուսաւորչականք։

Առաջին դարու Հայ.ք լինելով Ա.Ծպաշտութիւնը կա-տարումէին Հայոց լեզուաւ, բայց մատեանները (գրքերը) Յունաց և Ասորւոց գրով էին վարում, Հայերէն տառեր չունենալու պատճառաւ. բայց ունէին հաւատոյ նոյն դաւանութիւնը, եկեղեցւոյ նոյն խորհուրդները և այնպիսի ՚նք սովորութիւններ, որն որ միւս քրիստոնէից եկեղեցիքն ունէին, պատճառ որ քրիստոնեայք էս միջոցին դեռ բաժնուած չէին մէկ մէկու։

Աղօթարաններ։

Նոյն Ա.Ծպաշտօնէ տեղերն հաւատացելոց տներն էին, նմանապէս և տաճարները կամ մատուռները, որն որ Թադէոս առաքեալը շինեց Եդեսիա, Տա-ւարշան, Արտազա, և ուրիշ տեղեր։ Նոյնպէս Բար-թուղիմէոս առաքեալը շինեց երկու մատուռներ Որթալաս և Սանանդ գեղերումը, Հոգեաց վանքը ՚նք Ա.Ծածնայ անունով Ընձաւեաց երկրումը. արե-գայ ոմն կմ եպս Մխիթար անուն երկրորդ դա-րումը շինեց Թանահատի վանքը Սիւնիքումը, և այլ ուրիշ զանազան տեղերումը։

Մարտիրոսներ։

Հայաստան էս առաջին դարումս շատերը ըն-դունելով քրիստոնէական հաւատը, լինելով ուրիշը

թափելով Քրիստոսի անուանը համար՝ նահատակեցան, մինչեւ 3440 նահատակները Թադէոս առաքելոյ և Սանդուխտ կուսին հետ, նոյնք ալ, որ Բար-դուղիմէոսի, Եզնէի, Բարսումայի և ուրիշներին հետ նահատակեցան։ (*) Ոսկեանք հինգ հոգի 107 թւին, (**) Սուքիասեանք 17 հոգի 130 թւին. նոյնք, որոնց խօսելով Թագաւորը Հայոց նահատակուեցեր

(*) Ոսկեանք որ ծերունիներն էին հինգ հոգիք Իտա-գաւառացիք պալատէն դեսպանութիւնով (էլչի) Հռոմէց ուղարկուած Սանատրուկի մօտ. որոնց Գլխաւորին անունը էր Խոսրով (Ոսկի), որոնք պատահեցան Թադէոս առաքե-լոյն Հայաստանում, և նոր հրաշքը որ տեսան՝ հաւատա-ցին Քրիստոսին, և մկրտուելով նորա ձեռքով՝ աշակերտեցան նորան, և Ոսկին ձեռնադրեց քահանայ։ Թադէոս առաքելոյ նահատակուելուն յետոյ՝ գնացին Ծաղկոտ գաւառը Ծաղկէ-ոց լեռանը և էնտեղ ճգնեցան։ Վերջը իք տարուց յե-տոյ գնացին Արտաշէս Թագաւորի և Սաթենիկ Թագուհու պալատը քարոզելու նորանց Քրիստոսի Աստուածութիւնը, էնտեղ դարձուցին Թագուհու աղախիններին։ Ոսկին տարաւ նորանց և Ջրոյ Ծոփաց գետակը և նորանց Գլխաւորին անունը դրաւ Սուքիաս։ Լեռանը վրայ Եկեղեցւոյ արքայորդի Արտաւազդը, գնաց Ոսկեանց ճգնարանը և կոտորել տուաւ նորանց 107 թւին, որոնց մարմինը թաղեցին Սուքիա-սեանք և նորանց անդամքը ճգնեցան երկար։ Վերջը (**) Սու-քիասեանք էլ որ տասն ու վեց հոգի էին ամէնը Արտաշէսի Սաթենիկ Թագուհու հետ էկած, երբ որ Տիգրան Արտաշեան Թագաւորը մեռաւ, Գերմանոս նոր անօրէնակալը զօրա-գլուխն ուղարկեց որ չէր տալիս նորանց երկրից աշխարհը, ծայրայեղ ընդդիմացան Թագաւորի հրամանին և էս պատ-ճառաւ էլ դահիճները սրով կոտորեցին 130 թւին։

215—230 Թուին, (*) Հռիփսիմեանք 37 կուսանք 301 Թուին, և ուրիշ շատերը զանազան տեղերում:

Ժողովներ.

Սորանք տեղ ունեցող ժողով չէ յիշատակվում, պատճառ որ Հայոց ազգից չէին հերետիկոսներ.

Մատենագիրք.

Այս դարու Մատենագիրները համարուածն Թադէոս առաքեալը, Եդեսիայի Լերուբնայ պատմագիրը, Անեայի Ողիւմ քուրմը, Բարդեզան Եդեսացին, Յուլիոս Ափրիկանոսը, Փիրմիլիանոս կեսարիոյ եպիսկոպոսը, Արտիթէս քահանայն. և այլն:

(*) Հռիփսիմեանք Դիոկղետիանոս Հռոմայ կայսերի չարիքից փախած 37 հոգի որ կուսանքն էին, որ շատ տեղեր թափառելով վերջը եկան Հայաստան Վաղարշապատ քաղաքից դուրս մի հնձանի մէջ բնակեցան: Տրդատ թագաւորը լսելով սորա՝ պատուէր տուաւ և երբ որ տարան իր մօտ, կամեցաւ համոզել Հռիփսիմէին իրան, և սկսաւ որը քաղցրով, որը բռնաբար տանջել. բայց նա ամենևին կամք չը տուաւ. և յետոյ թագաւորի ձեռքը որ համառեալ կուսից՝ հրամայեց չարաչար տանջանքով սպանել այսկաց կուսը նոյն տեղում և միւս ընկերներին էլ: Այն օրից վեր Գրիգոր Լուսաւորիչը որ դուրս եկաւ Խոր Վիրապից՝ ժողովեց նոցա մարմինները և իւր վկայարանի մէջ ամփոփեց 301 թուին.

Շրջան երկրորդ ։

Հայոց Լուսաւորչէն մինչև Հայ Թագաւորաց իշխանալն տևէ 126 տարի։ 302 թուէն—428 թիւը։

Մեր Հայոց (*) Տրդատ թագաւորը ընկալաւ քրիստոնէական հաւատքը Քնի 302 թուին, հալածուած և չարչարուած Հայոց եկեղեցին լոյս դնեց, բոլոր Հայոց ազգը ընդունեց նոյն հաւատքը, կարգուեցաւ եկեղեցւոյ հովիւ գլուխ կմ կաթողիկոս, պայծառացան նա տաճարները, (աղօթատեղիք, աղօթարաններ) աւելի քան 2000, վիճակաւոր եպիսկոպոսներ սահմանեցան Հայաստան աշխարհումս մինչև 500, և ամէն բարեկարգութիւնները ծաղկեցան մեր եկեղեցւոյ մէջ։

Կաթողիկոսներ.

Կաթողիկոսական աթոռն ունէին (**) Գրիգոր

(*) Տրդատ Հայոց Թագաւոր արշակունի՝ Խոսրով թագաւորի որդին էր. երբ որ հայրը սպանեցաւ՝ փախաւ Հռոմ, և էնտեղ մեծամեծ քաջութիւներով պսակեցաւ Թագաւոր, և գնաց տիրեց Հայոց, և երբ որ նահատակեց սուրբ կոյսերը Հռիփսիմեանց, ինքն էլ պատժուեցաւ չարաչար պատժով և հիւանդութեամբ։ Յետոյ Տրդատայ քոյրը՝ Խոսրովիդուխտ տեսիլքով հանել տուաւ Խոր վիրապէն Գրիգոր Լուսաւորիչն, և նա ժողովեց ամենքը դարձուց դէպ 'ի ճշմարիտ Աստուածը և մկրտեցան ամենքը միասին քրիստոնեայ. Տրդատը Յովհաննէս կոչուեցաւ, և այնուհետև Լուսաւորչայ գործակից էղաւ, և վերջապէս Աստուածպաշտութեամբ վախճանեց իր կեանքը 341 թուին։

(**) Գրիգոր Լուսաւորիչը Անակայ պարթևի որդին էր, որ յղացաւ Արտազ գաւառումը Հայոց Թադէոս առաքելոյ տապանի մօտ, և ծնաւ Վաղարշապատումը 257

Լուսաւորիչը, նորա որդիք (*) Արիստակէս և (**) Վրթանէսը. Յուսիկ, Փառներ-

---

քաղքէն. որին ազատեց նորա ծծմայրը Սոփիա Հռոմայեցի անուն կառապե-տէց, և տարաւ Կեսարիա, ուր մկրտեցաւ և սնաւ (մեծացաւ) քրիստոնէավարժութեան և իմաստութեան մէջ. և երբ որ հասաւ հասակի՝ ամուսնացաւ, և ծնաւ Վրթանէսին և Արիստակէսին։ Յետոյ գնաց Տրդատի Խոսրովի որդու մօտ, որոյ հօրը սպանել էր իր հայր Անակը, իր ծառայութեամբ վճարելու համար իր հօր արած վնասը։ Եւ երբ որ Տրդատայ հետ Հռովմից գալիս Հայաստան՝ հրամայեց նորան երկրպագել պաշտօն յանուանեց իր քրիստոնէութիւնը և համարձակ սկսաւ քարոզել Քրիստոսութիւնը։ Լուսաւոր համար և Տրդատը տանջել տալ նորան անտանելի տանջանքներով. և յետոյ հրամայեց գցել Արտաշատու Խոր Վիրապը։ Տասն ու հինգ տարուց յետոյ Հռիփսիմեանց սպանելուց հանեցին Խոր Վիրապից, և նա լուսաւորեց Հայաստան աշխարհը. մկրտեց Տրդատ արքային և ամենին. Սա Ղեւոնդիոս Կեսարիոյ Հայրապետից ձեռնադրուելուց յետոյ՝ մկրտեց թագաւորին (և բոլոր ժողովրդին, կանգնեց խաչանշաններ, և շինեց եկեղեցիք և վանքեր։ Եւ երբ որ Արիստակէսը Նիկիոյ ժողովից յետ դարձաւ՝ կարգեց նորան իր տեղը. և ինքն առանձնացաւ Սեպուհ լեռը. ուր հրեշտակային վարքով ճգնելով փոխեցաւ կեանքից. և նորա մարմինը յետոյ տարուց յետոյ յայտնեցաւ և շատ տեղ տարածուեցան նորա նշխարքը(մասունքը)։

(*) Արիստակէս փոքր որդին Լուսաւորչի, որ ճգնաւորական կեանք էր վարում առանձնացած, մինչև որ Տրդատը եկել տարաւ և նրա հայր Գրիգոր Լուսաւորիչը ձեռնադրեց եպիսկոպոս իրան փոխանորդ, և իրա տեղ ուղարկեց Նիկիոյ ժողովը. և յետոյ իւր առանձնացած անապատը՝ կարգեց նորան իր յաջորդ՝ կաթողիկոս ամ. Հայոց. որ պայծառացրեց Հայաստանեայց եկեղեցին իւր քարոզութեամբ. և Վերջը Արքեղայոս իշխանի անհաւատութիւնը երեսին տալու համար սպանուեցաւ նորանից ծառայողներից Ծոփաց գաւառումը, 338 թւին, և թաղուեցաւ Թիլ գեղումը Եկեղեաց գաւառի։

(**) Վրթանէս մեծ որդին Լուսաւորչի ծնաւ երկու

ներհ (*) Ներսէս մեծը. Շահակ, Զաւէն, Ասպուրակէս, և (**) Սահակ մեծը:

Մ ա ր տ ի ր ո ս ն ե ր.

Երևելի սուրբեր և մարտիրոսները բաց 'ի Լուսաւորչէն, նրա որդիքներից և նրա թոռներից՝ էլան, Տրդատ թագաւորը, Գրիգոր Լուսաւորչի կաթողիկոսը, Զուիթա քահանայն, Ռնոտն և Կրօնիդէս ձգնաւորները, Սանդուխտ Ոսկեանքն, իր 35 ընկերներով, Խադ և Մելիտոս եպիսկոպոսները, Յակոբ Մծբնայ հայրապետը և ուրիշ շատերը:

որդի՝ Գրիգորիս և Յուսիկ, յետոյ Տրդատ թագաւորը Եղեւ առաջ Վաղարշապատայ և Աղուանից յետոյ ընտրուեցաւ հայրապետ Հայոց. և կառավարելով Հայոց եկեղեցին՝ փոխուեցաւ ի հեթանոսից և թաղուեցաւ Թորդան գեղում 339 թուին:

(*) Ներսէս մեծը Լուսաւորչի թոռան թոռն էր, որդի Աթանագինեայ Յուսիկի թոռն, որ ձեռնադրուեցաւ կաթողիկոս Հայոց, և շատ բարեկարգութիւններով ծաղկեցուց Հայաստան, շինեց շատ վանքեր, հիւանդանոցներ, և հիւրանոցներ. և յետոյ Պապ թագաւորից թոյնով սպանուեցաւ և նրա մարմինը թաղուեցաւ Թիլ գեղում Եկեղեաց գաւառի 384 թուին:

(**) Սահակ պարթևը մեծ Ներսէսի որդին էր, որ յետոյ ընտրուեցաւ կաթողիկոս՝ և երկրորդ լուսաւորիչ եղաւ ազգին իր Մեսրոպայ գործակցութեամբ, թարգմանեց Աստուածաշունչ գիրքը, կարգաւորեց եկեղեցական արարողութիւնները, (ժամակարգութիւնը) և իրա օրերը կատարեց շատ մեծ մեծ արդիւնաւորներով, և փոխուեցաւ ի աշխարհից 441 թուին. և թաղուեցաւ Աշտիշատ, ուր շքով շինուեցաւ եկեղեցի նրա գերեզմանի վրայ:

Մատենագիրներ.

Հայոց անցքերի հետ գործքերի մէջ մատենագրե-ցին՝ Խորենացին հետ Եղիազար, Գրիգոր Լուսա-ւորիչը, Ագաթանգեղոսը, Յակոբ Մծբնայ հայրա-պետը, Գլակայ աշակերտ Զենոբը, Բուզանդ Փաւստոս եպիսկոպոսը, Սահակ Պարթև կաթողիկո-սը, Մեսրովպ մաշտոցը, Կորիւն աշակերտն, Եզնիկ Կողբացին և ուրիշները.

Հայոց Գրոց Գիւտը.

Նոյն միջոցումն 407 թւին, (*) որ Մեսրովպ սահ-մանեց մեր լեզուի յատուկ տառերը, և թարգման-

(*) Սբ Մեսրովբ, որ և Մաշտոց կոչեցեալ էր որդի Վարդանայ ծերունւոյ յաւանէ Հացեկաց Տարօնոյ գաւառին: Երբեմն Ներսէսի Մեծի գրագիր էր, և յետոյ զինուորեալ էր ևս արքունի դիւանատանն Հայոց թա-գաւորներին: Վերջը թողած էր աշխարհիկ փառքը՝ և գնաց մէկ վանքը Գողթան գաւառի, ճգնաւորութեան ճա-նապարհ, և յետոյ առանձնանալով անապատումը, երբեմն գնում էր քարոզելու ազգին, և շատ աշակերտներ հաւաքելով շատ տեղեր քարոզեց, տեղ տեղ էլ մնացած հեթանո-սական աղանդներն ու անհաւատութիւններն էլ խափանեց: Եկա-ւ մեծ Սահակի հետ՝ խորհուրդ արաւ և հնարեց Հայոց գրերի գիւտը և Աստուածաշունչ գիրքը թարգմանելու համար. շատ աշխատելուց յետոյ տեսնելով Աստծանից ընծա-յուած Հայոց տառերը հնարելու շնորհքը, ման եկաւ և Վրաց և Աղուանից. շատ աշակերտներ ժողովեց և ուսումնարաններ բաց արաւ, աղջկեց և օգնական ունենալով մեծին Սահակայ, թարգմանեց և ուրիշ աշխատեց մէջ: Սահակ կաթողիկոսից յետոյ մէկ ամիս կաթողիկոսական ա-թոռը կառավարեց, և վախճանեցաւ աշխարհից 441 թւին Վաղարշապատումը, և թաղեցաւ Օշական գիւղումը:

ւեցան Աստուածաշունչ գիրքը և ուրիշ դրուածներ (Յունաց և Ասորւոց լեզուներից Հայ լեզու, շատ դպրոցներ (ուսումնարաններ) բացուեցան և ծաղկեցան շատ գիտութիւններ և արուեստներ։

Ժողովներ։

Հայոց հայրապետները հինգ անգամ ժողովեցան, առաջ Վաղարշապատ 325 թուին, յետոյ Աշտիշատ 365 թուին. երրորդ անգամ էլի էնտեղ, և երկու անգամ էլ Վաղարշապատ 402 և 426 թուին։ Մեր հայրապետներից էլան երեք առաջին տիեզերական (ընդհանրական) ժողովներումը, Նիկիա, Եփեսոս, և Կոստանդնուպօլիս, համաձայնեցան հաւատոյ մասանց մէջ միւս ուղղափառ քրիստոնէից հետ, և օրինակելով նոցա գովանի ծէսերը, բայց հաստատ պահեցին միշտ իրանց անկախութիւնը և ինքնակալութիւնը։

Մետրապօլիտներ։

Մեծ Ներսէսի ժամանակը սահմանեցաւ Մետրապօլիտ պատիւը, որն որ ունէին չորս Հայոց արքեպիսկոպոսներն, որոնք նստած էին Սեբաստիա, Մելիտինէ, Նփրկերտ և Սիւնիս։ Մեր կաթողիկոսներն ունէին առաջ Վրաց ազգի կաթողիկոսներ ձեռնադրելու արտօնութիւնը (նախապատուութիւն) ՚ի սկզբանէ նորանց կռապաշտութենից դառնալուց մինչև նորանց Կիւրիոն կաթողիկոսը իբր 200 տարի, և երկրորդ Աղուանից կաթողիկոսներին։ Եղիշէ առաքելոյ աթո-

ուսմը, որոց առաջին էլաւ Գրիգորիս (Վրթանէ-սի որդին իր հօրից ձեռնադրուած), որին յաջորդե-ցին Թուփհաղէշէ. Մաթէոս ա. Սահակ ա. Մով-սէս ա. Պանդ, Եղիազար ա. Գրիգոր բ. Զաքա-րիա ա: Պաւլիթ ա. Յովհաննէս ա. և Երեմիա, որ նստեցաւ 420 թւին: Սիւնիսումը Մաթէոսի ա-թոռը նստան, Գրիգոր ա. որ ձեռնադրուեցաւ նոր Լուսաւորչից. Մաշտոց. Գրիգոր բ, որին որ մեծն Ներսէս կարգեց մետրապոլիտ, և Անանիա ա. որ 42 տարի նստեցաւ.

Հայոց Գրադարանները:

Մեր գրականութիւնը ծաղկեցաւ առաջ 302 թւին մեր ազգի քրիստոնէութիւն ընկալեց, երբ կրակ տուե-ցան կռքատները, որ տեղ որ նախնեաց ամբողջն էր պահել ամենատեսակ մատեանները և հնութեց դա-ձարանները: Երկրորդ 381 թւին, որ ուրացող Մե-րուժանը կրակ դրեց բոլոր Յոյն և Ասորի գրեան-քը, որն որ բոլոր Հայաստանումը գտնուումէր էն ժամանակը.

Կրօնաւորական Վիճակը:

Մեր ազգի մէջ անապատական և վանական կե-նաց վիճակը մտաւ Անտոնի և Կրօնիկէա կրօնաւոր-ներից, որոնց Լուսաւորիչը Կեսարիից բերաւ Հայաս-տան, յետոյ շատ շատացան վանօրայք (վանքեր) և կրօնաւորներ ամէն տեղ:

Եկեղեցական գրեանք։

Այս դարուս մէջ կազմեցան (շինուեցան) մեր եկեղեցւոյ հաւատապատում գրեանքը, այն է՝ Ժամագիրք, մաշտոց (ծիսարան) խորհրդատետր և այլք։

Բայց թէ քանի խորհուրդներ էին ընդունել մերոնք՝ յայտնի չէ, պատճառ որ ո՛չ Գրիգոր Լուսաւորչի գրուածները և հին ծիսարանները չեն յիշում ջոկ ջոկ ո՛չ եկեղեցւոյ եօթը խորհուրդները, այլ պսակը և սրբոց տօները արդէն մտած էին մեզանում, ինչպէս միւս քրիստոնէից եկեղեցեաց մէջ։

Շրջան երրորդ։

Հայոց եկեղեցին Պարսից և Տաճկաց բռնատիրութեան ներքոյ, տևէ 457 տարի. 428—885։

Երբ որ Հայոց թագաւորութիւնը խախտուեցաւ՝ մեր եկեղեցին էլ ընկաւ զանազան փոփոխութեանց տակ. առաջինը էս դարու սկզբից, Պարսից բռնութեամբ ներս մտան երեք անարժան կաթողիկոսներ, Սուրմակ, Բրքիշոյ, և Շմուէլ. յետագայքը (յետոյ եկողները) ստիպուեցան դատարկել Էջմիածնայ վանքը և իրանց աթոռը Վաղարշապատից Դուին փոխել 452 թուին, Պարսից և Տաճկաց էնտեղ բնակուելու պատճառաւ, ուր Յովհէփ կաթողիկոսից

յետոյ յաջորդեցին 38 օրինաւոր կաթողիկոսներ, սկսած Մելիտոսից մինչև ցԳէորգ երկրորդը, որոց կառավարութեան տասներորդ տարին Բագրատունեաց ցեղից թագաւորեց Աշոտ մեծը:

Հայոց կաթողիկոսներ Աղուանից աթոռը Պարտաւ քաղաքումն էին, Աբաս, Վիրոյ, Զաքարիա Բ. Յովհաննէս Բ. Ուխտանէս, Եղիազար, Բ. Ներսէս Ա. Սիմէոն Ա. Միքայէլ, Անաստաս, Յովսէփ Ա. Դաւիթ Բ: Դաւիթ Գ. Մատթէոս Բ. Մովսէս Բ. Ահարոն, Սողոմոն Ա. Թէոդորոս, Սողոմոն Բ. Յովհաննէս Գ. Դաւիթ Դ. Յովսէփ Բ. և Սամուէլ, որ նստաւ 875 թւին:

Սիւնեաց եպիսկոպոսները Տաթևու աթոռումն էին, Նուն, Գալուտ, Ստեփաննոս Ա. Մուշէ, Երեմիա, Սահակ, Պետրոս քերթող, Գրիգան, Աթանէս. Գրիգոր Գ. Քրիստափոր, Դաւիթ Ա. Մաթուսաղայ քերթող, Աբրահամ, Յովսէփ Ա. Յովհաննէս Ա. Մովսէս քերթող, Անանիա Բ. Յովհաննէս Բ. Ստեփաննոս Բ քերթող. Յովսէփ Բ. Յովակիմ, Սողոմէ, Յովհաննէս Գ. Սողոմոն Ա. Եղիա, Թէոդորոս, Գէորգ, Դաւիթ Բ. Յովհաննէս Դ. Սողոմոն Բ. և Յովհաննէս Ե, որ նստաւ 881 թւին:

Մարտիրոսներ:

Երևելի սուրբեր և մարտիրոսները բաց 'ի կաթողիկոսներից և եպիսկոպոսներից էին՝ Ատոմեանք զօրավարները, Վարդանանք 1036 մարտիրոսները, Վարդանայ դուստր (աղջիկ) Շուշանը,

Սմբատ Բագրատունին, Դաւիթ Դունեցին, Վա-
հան Գողթնացին, Սահակ և Համազասպ Արծրու-
նիքը. Սմբատ Սպարապետը. և եկեղեցականներից
և աշխարհականներից ուրիշ շատերը։

Մատենագիրներ։

Մատենագրաց հայրը համարւեցին Մովսէս Խո-
րենացին պատմութեան քերթող և ձառագիր, Մամ-
բրէ վերծանող ձառագիրը. Դաւիթ անյաղթը.
Յովհան Մանդակունին ձառագիր. Եղիշէ պատ-
մութեան և ձառագիր, Ղազար Փարպեցի պատմա-
գիր, Ստեփաննոս ա Սիւնեցի եպիսկոպոսն, Աբր-
համ եպիսկոպոս ձառագիր, Պետրոս Սիւնեցի քեր-
թող, Յովհան Մամիկոնեան պատմագիր, Դաւիթ
փիլիսոփայ Բագրեւանդացի ձառագիր, Անանիա Շի-
րակացին տոմարագէտ և տոմարագիր. Թէոդորոս
քռթենաւոր [illegible], Մովսէս Սիւնեցի քերթող.
ձարտասան և ձառագիր. Գրիգոր Արշարունի ձի-
ռագիր, Սահակ գ կաթողիկոս բանաստեղծ, Մով-
սէս Կաղանկատուացի պատմութեան գրողը, Յով-
հաննէս Օձնեցի [illegible] և ձառագիր, Ստեփան-
նոս Սիւնեցի ձառագիր. Զաքարիա կաթողիկոս
մեկնիչ և [illegible]. Համամ Արեւելցի մեկնիչ և այլք։

Գրեանց կորուստը։

Հայոց անթիւ գրեանք կորան Յոյնոց, Պար-
սից և Հագարացւոց ձեռքով գաւառների քաղաք-
ների և փոքրերի անդադար ու հրձգութիւններից, որո-

ծուխերից և հրաձգութիւններից, որոնք են երկրորդ Յազկերտի թագաւորութեան ժամանակը (439—457 թուերին։ (*) Սրբոց Վարդանանց պատերազմներու-մը պարսից հետ. Վասակայ ուրացողի չարութիւնը. Հայոց ինքնավարական քաղաքի կործանումը (503 թ.)

Հագարացւոց տարածուելը (թալանելը) Հայաստանը (640—650 թուերին) Հերակլի երկրորդ, Յուստինիանոսի և Կոստանդինոսի Յունաց կայսրների Հայաստանի շատ քաղաքներ աւերելը (620—686) — և 829 թուերին։

Վ . . . ք :

Մեր եկեղեցւոյ աղօթագիրքը գանձանակը ոչ՛ն, բանով կը մեծացնէ չքնաղացուցեալ, բայց շատ ա-նուն մեծեր բազմութեան չորրորդ արեւելեան ժա-ղովի և ուրիշ հերձուածներէ պառակտում, կը մա-նէն եւ շատ անգամ ժողովներ որոնց մէջ հայրա-պետները, որոց գլխաւորներն են, երկու Նիկի-ական ժողովը, և երկու Եփեսոսինը, եւ և ժողովը Դվին քաղաքումը, երկուսը Պարտաւումը, Սսոյ, Մանազկերտում, Շիրակիան ժողով-ները. և այլք :

(*) Վարդանանց ... պատերազմը ... Հայոց ... 451 թուին ... Վարդան ... Լեւոնդ և Վասակ ... :

ՃԳՆԱՒՈՐՆԵՐ։

Մեր եկեղեցւոյ պատմութիւնից բաժանեցան Յովհան Մայրագոմեցին, որ աշակերտ Սարգսին և ընկերք էին հայերից Պաւլիկեան աղանդը բռնողներից 100 տարւոյ չափ ժամանակ (650—750). վերջին ժամանակներս հետ միացան (ընկան) Թոնդրակեցի կոչուած հերետիկոսներ կամ ամենները. Այսպէս նմանք էին, որոնք ձեռնարկ բաժանեցան. Մանաւանդ Յունաց իշխանութեան տակ ընկած հայերը, որոնք Եզր կաթողիկոսի օրւանից միաբանեցան Յունաց եկեղեցւոյ ձեռնին.

Հռոմի և Լատինաց հայրապետների հետ ոչ որ մերոնցից հաստատ կամ ձեռների մանին ոչինչ հաղորդակցութիւն չկար. այլ Յունաց եկեղեցւոյ պատրիարքների հետ միաբանութեան մեր կաթողիկոսներից Կոմիտաս, Եզր, Ներսէս Շինող, Օձնեցին և այլք.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՔ։

Մեր եկեղեցւոյ առաջնորդները ամենայն տարի ժողով գումարել Հայերից յետ գումարել դնել մեր եկեղեցին որ Մեծամօր և նոյն ուրիշ տեղերի Վաղարշապատ, Աշտիշատ, Դուին, Պարտաւ և այլոց քաղաքը, Կարին, Սիսի, Եկեղեաց, Բագրեւանդ, Մանազկերտ, Կարս գաւառներում, և ուրիշ տեղեր։ Երկուսը Աշտիշատ, Պարտաւ կայր գաւառի Հերմոնի Հայոց ընդունում էր Յունաց Հռոմայ ժողովներից գրաւոր.

Նախադրան.

Շատ կարելի էլ նշանակեալ թէ անընդհատ ապահովութեամբ և մեծով պատերազմներում մի Պարսից և այլոց հետ. թէ հայոց օրինաւորութեամբ Յունաց և յետոյ թագաւորների հալածանքներումը, և թէ մերժելով աղանդաւորների և հերձուածների չարութեամբ.

Շրջան չորրորդ.

Հայոց թագաւորութեան վերանորոգումն Բագրատունեաց իշխանութեամբ 490 Քրիստ. 885-ից — մինչև Քրիստ. 1375 թուին.

Հայոց կաթողիկոսաց յաջորդութիւնը.

Այս միջոցումս հայրապետական աթոռն ունեցաւ 28 օրինաւոր կաթողիկոսներ, Յովհաննէս պատմաբանից սկսած մինչև Ծ Պօղոսը. որոնք իրանց աթոռը փոփոխումէին քաղաքից քաղաք, մեր թագաւորների դէմ ու դէպ ընկնելու և կից ստորադական լինելու պատճառաւ: Նշանաւոր կաթողիկոսները էին, Յովհան, Անանիա Ա. Պետրոս Ե. Սահակ Է. Գագիկ, Պետրոս Դ. և Է. Վկայասէր, Մովսէս Դ. Յովհաննէս Ե. Ներսէս Է, և այլք. Միւսնոց եկեղեցականներին Հռոմկլայումը և Նորավանքումը համարումէին մինչև 32 անձինք: Այս միջոցումս Հայոց

եւս կոչուեցաւ ՚ի Յակոբայ փոխանորդէն Երուսա-ղէմ՝ պատրիարք 1311 թուին, որոյ յաջորդուեն մինչեւ ցայսօր և ուրիշները ՚նոյն պատուով Էջմիա-ծնայ կաթողիկոսի ձեռամբ։

Սուրբեր և մարտիրոսներ։

Երևելի սուրբերը և մարտիրոսները են դարուս յիշատակուած են, կաթողիկոսներ, Պետրոս Գե-տադարձը, Գրիգոր Վկայասէրը, Բարսեղ, Գրի-գոր Պահլաւունին, Ներսէս Շնորհալին, Գրիգոր Տղայն, և Գրիգոր Լուսաւորը։ Թագաւորներ. Ա-շոտ Բագրատունին, Սմբատ, և Աշոտ Երկաթը։ Եպիսկոպոսներ՝ Մաշտոց, Ներսէս Լամբրոնացին, և Ստեփաննոս Սիւնեցին, և այլ մեր ազգի եկեղեցականներէն և աշխարհականներէն շատերը։

Մատենագիրներ։

Էս մեզացս շատ մատենագիրներէն յիշատակուած ենք միայն հայկազուններէն, որոնք են պատմա-գիրը Յովհաննէս կաթողիկոսը, Թովմա Ար-ծրունին, Ստեփաննոս Ասողիկը, Տիգրան Պահլա-ւունին, Արիստակէս Լաստիվերտցին, և Յովհան-նէս Մամիկոնը, Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկ., Գրիգոր Նարեկացին, Ներսէս Շնորհալին, Ներ-սէս Լամբրոնացին, և ուրիշ շատերը թուով մին-չև 120 հեղինակներ։ Բայց սրանց և նախնի հե-ղինակների գրուածներէն շատերը կորած են մե-զի, ու. Պ. ... բազմաց կործանելոյ եղեալ անցած

երկրաշարժութիւնից (861—894 թուերին)։ Յու-
սուփ Ատրպատականի Հայաստանն աւերելուց քսան տա-
րի (916—930)։ էլ 10 տարի Սկիւթացւոց ձեռ-
քից (1048—1058)։ Անի քաղաքը քանդելուց ալփ-
ասլանից (1064 թուին)։ և էլ Մուղալ թաթար-
ներից (1239 թուին. Եդեսիա քաղաքը քանդելուց
Մահմետականներից (1144 թուին), ուր սպանած
էր նախնեաց գրեանց անգին գանձը։ Քաղաքները
կործանելուց Խորազմեցւոց ձեռքից 1170 թուին),
ուր տասն հազար աւելի Հայոց գրեանք կորան,
Ստեփաննոս Օրբելեանի պատմելով։ Կիլիկիոյ ըն-
հանուր կոտորածներն թաթարների՝ թուրքերի և
Եգիպտացւոց ձեռքից (1292. 1322. և 1335 թուե-
րին)։ Թողումք յիշել էլ զանազան ուրիշ գաւա-
ռների, քաղաքների, վանքերի և եկեղեցեաց քարու-
քանդ ըլնելը տեսակ տեսակ երկրաշարժութիւններից,
հրդեհներից (կրակից) և ուրիշ պատճառներից պա-
տահած մեծ և փոքր Հայաստանի ամէն սահման-
ներումը։

Հերձուածներ։

Մեր եկեղեցւոյ հաւատոյ և ծէսերի միութը բաժ-
նեցին առաջինը մէկ Դաւիթ անունով անարժա-
նի եպսը, որ 1114 թուին Աղթամարայ կղզում
ապօրինաւոր կաթողիկոս ծնեալ, որից որ մինչև այ-
սօր շարունակւում են հակառակութեամբ և սուտ անուն
կաթողիկոսներ։ Երկրորդ Թոնդրակեցի աղանդի
առաջնորդները. որոց գլխաւորները յիշւում են,
Սմբատ, Թորոս, Անանէ, Արքայ, Սարգիս, Ա-

հան, Յետոյ, Աշոտ, Յովհէփ, Գագիկ, և այլք, որոց հարստութիւն մնաց Հայոց մէջ տարածելով 200 տարւոյ չափ (840—1050) մինչեւ ոչնչացաւ։ Նորա՝ անոնք Արմէնիոյ կաթողիկոսներից և թագաւորներից՝ մարմնաւոր օգուտը և աշխարհի շահը և նորանոր ունենալով՝ յօժարութեան փոփոխել մեր նախնեաց հաւատոյ և ծէսերի մասունքները, համաձայնելով Հռոմէական Պապութեան եկեղեցւոյ հետ, բայց մերին նախախնամութիւնը զրկեցան տարօրէն յայսկ և ՚ի գլուխ անցկացանողաց բոլոր ջանքը։ Զօրաւոր՝ երան էին անոնք հայրենասէրը մեր եկեղեցւոյ խափանեալ որդիք, որոնք իրենց կարծինքն արտաքուստ կարծելով մեր հաւատքը և կրօնը, բարոյական փոփոխութեան դէպ ՚ի Լատինացւոց եկեղեցին և սկսան Հայերէն եւ շինել դէպ ՚ի նորանց ծէսերը, որոնք գործելով հերձուածող և բաժանեալ գոլով՝ սուտ անունով միաբանող կամ Ունիթօռներ կոչեցին իրենց, որոնց գլխաւորքն էին, Բարթուղիմէոս Լատին եպս. Յովհան Քռնեցին, Ներսէս պալատ, Մխիթար բէկ. Մարգար, Յովհաննէս, Հայրապետ, Գրիգոր, Կարապետ, և այլք, որոց միաբանեալ ազգայինք հասարակաց տարածելով Արմէնիա և Հայաստան 200 տարւոյ չափ (1330 թ. ից 1520) յետոյ ջնջեցաւ բոլորովին։

ԺՈՂՈՎՔ։

Յանուն կոչեր Սիս Մանալէն յորդորանքով շարժեցան (*) Ներսէս Շնորհալին և ուրիշ մեր

(*) Ներսէս Կլայեցի (Շնորհալի) Աղթամար Պահլաւունի ․․․, ․․․ ․․․, Գրիգոր Մագիստրոսի ․․․

կաթողիկոսները և եպիսկոպոսները համաձայնին Յունաց հետ մէկ քանի ծիսերու մէջ, բայց և այս նոյն փափագը կամ ցանկութիւնը անկատար մնաց։ Այս խորհրդի վրայ մեր ազգի գլխաւորները ժողովեցան չորս անգամ Անի քաղաքումը, երեք անգամ Հայոց գաւառումը, երկու անգամ Սև լեռնումը (սարում), եօթն անգամ Սիս քաղաքումը, երկու անգամ Հռոմկլայ, և քանիցս էլ ուրիշ տեղեր։

Մեր եկեղեցւոյ աճումն.

Բայց մեր եկեղեցին նոր անդամներ աւելացաւ, երբ 1166 թւին արևելքի կողմը բազմաթիւ հեթանոս հայերը դարձան ապաշխարութիւնով և մկրտութիւնով իւրեանց մեր ծոցը. նոյնն արին և ամենք և Պաւղիկեանց և Թոնդրակեցւոց աղանդաւորներից

Նուաղումն

Մեր եկեղեցին նուազեցաւ առաջ յիշեալ Թոնդրակեցի և Ունիթեան աղանդաւորների մեկնելով բաժանելովը, երկրորդ, Կոստանդին Տուկեց, Սահակ

ուրէ. ու [illegible] ի Հռոմկլայ [illegible] և եպիսկոպոս եւ եղբօր Ներսէսի [illegible]. որ և յաջորդեց հայրապետութեան 1165. Գրեց Յո՛ [illegible] [illegible] ճառընտիրներ, երգեր և ոտներ, գանձեր և [illegible]. [illegible] և [illegible] Յունաց [illegible] և [illegible] և մեր ազգի մէջ, և [illegible] Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ. և վախճանեցաւ 1170. և թաղեցաւ Հռոմկլայ։

Փոկաս, Ալէքս, Անգեղոս և ուրիշ Յունաց կայսերների և մետրապօլիտների բռնաւորութեամբ (մանաւանդ 1060—1188, 1197 թուերին), որոնք տեսակ տեսակ նեղութիւնք տալով իրանց սահմաններումը բնակուած շատ Հայերին դարձրին դէպ 'ի իրանց կրօնը, որոնց շառաւիղները կան մինչև ցայսօր փոքր Հայաստանումը Հայհոռոմներ արաբկերի փաշայութեան մէջ: Երրորդ 400,000 Հայոց գաղթականութիւն Անի քաղաքից Լեհաստան (պօլշա), 1270—1320 թուին, ուր բնակեցան Լէօպօլիս, Պո-տոլիա, Վօլին, Կամենից, Լուցկա, և այլն. և հետ պէտք զանազան պատճառներով դարձան դէպ 'ի Լեհերը և Լատինները թէ կրօնքով և թէ լեզուով: Թողում առել այն բազմութիւնը Հայոց՝ որոնք նոյն Անի քաղաքից գաղթեցին 1229 թուին, և եկան բնակեցան Թաթարաց տէրութեան մէջ Սա-րայ քաղաքումը՝ Աշտարխանի և Ղազանի մէջ տեղը, ուր շատ մեծ նեղութիւնք քաշելով՝ 1330 թուին փախեցան էնտեղից Ղրիմ կղզին Թէոդոսիա, Կաֆարա, Սուրղաթ. և ուրիշ քաղաքներումը.— և այսչափ տեղափոխութիւններումը՝ անչափ ժողովուրդ պակասեցաւ մեր ազգից:

Շրջան հինգերորդ։

Հայոց Էջմիածնի Տանուտէր և Պատրիարք Եկեղեցեաց տան 452 ամաց, 1375 թուից մինչև 1827 թուան։

Հայոց Էջմիածնայ կաթողիկոսները։

Թէպէտ մեր ազգը որը լրա, որն էլ օտար-ների յանցանքով կորցրաց եկեղեցւոյ նշանակը (աթոռը), և մասնաւոր թագաւորութիւնը, բայց նորա հիմնադիրը՝ ինքն Քս լրա անտակը լուսաւորչով պահեց և պահում է մեր ազգի մէջ իր եկեղեցին հաստատ և անշարժ թշնամու ձեռքից սկզբից մին-չև այսօր միշտ միօրինակ անփոփոխ, ուստի և միշտ շարունակեալ գալիս է անդամներ և եկե-ղեցւոյ բոլոր կարգերը. Էս միջոցիս կաթողիկոսա-կան աթոռը ի Պարսից յետոյ՝ ունէին 49 ան-ձինք մինչև Կարնեցի Ղուկաս կաթողիկոսը, որս մահուանից յետոյ 1799 թուին Դեկտեմբերի 27ին զանազան անախորժ անցքերից յետոյ, Դա-ւիթ եպիսկ Տփխիսեցի բռնութեամբ (զոռով) կաթո-ղիկոս օծեալ Էջմիածնում Ապրիլի 28ին 1801 թ.

Բայց առաջիկայ տարին Մայիսի 5ին Տէր Գրի-գոր Լուսաւորչի վանքում (Ուչքիլիսայ) Տեառն քաղաքի մօտ, օծեալ օրինաւոր կաթողիկոս Դա-նիէլ եպիսկ Պայազետային, որ Դաւթի հրաժար-ուելուց յետոյ՝ եկաւ նստաւ Էջմիածին 1807 թուին Մայիսի 14ին։ Սորա մահուանից յետոյ Հոկտեմ-բերի 5ին 1808ին ազգի ընտրութեամբ օծեալ Էջ-

միաձնումը կաթողիկոս Ռուսաստանի առաջնորդը այլ եւս Եփրեմը 1810ին Նոյեմբերի 6ին։ Հայրապետական աթոռը 147 տարի Հռոմկլայումը, նմանապէս եւ Սիսումը 147 տար. մնալուց յետոյ, 1441 թուին փոխուեցաւ կրկին ՚ի Էջմիածնայ վանքը, ուր որ հարիւր տարուայ աւերութեից եւ դատարկութեից յետոյ (452 թուից ց1441), թէպէտ միւսանգամ շինուեցաւ եւ զարդարուեցաւ, բայց անթիւ նեղութիւնք կրեց Պարսից եւ Տաճկաց ձեռքից, որոնք անչափ վնաս տուին բարեկարգութեան եւ ուսմանց եւ զրկուեց յառաջադիմութենը եւ ուրիշ տեսակ տեսակ լուսաւորութեը. Այս Էջմիածին աթոռի տեղափոխելու ժամանակը՝ Էջմիածնի նստաւ կաթողիկոս Կիրակոս Վիրապեցին. Սորա կաթողիկոսը՝ Գրիգոր Մուսաբէկեանց չըհնազանդուելով որ իրանից յետ դնի այն պատիւը, երբ յաջորդներին եւ յետագայից չար օրինակ եւ չարութե. շառաւիղ թողեց այն ապօրինաւոր աթոռումը նոյն օրինակ անհաստատ կաթողիկոսութեամբ մինչեւ յայսօր, որ եւ մեր ազգը սրան եւ սրա նմանօրինակ Աղթամարայ կաթողիկոսին աւելի ոչինչ չէ համարում ինչպէս լոկ այլ եւս։

Աղուանից հայրապետներ

Աղուանից կաթողիկոսներից, որոնք նստումէին Գանձակ կամ Գանձասար, վերջինն էր Իսրայէլ կաթողիկոսը, որոյ իշխանութեան սահմանները Գանձակայ, Գարաբաղու, Շուշւոյ եւ Շաքիոյ գաւառները, 1804 եւ 1805 թուին ընկան Ռուսաց կայսեր ձեռ.

Աղէքսանդրի իշխանութեան տակ, և սա Էջմիածնայ կաթողիկոսի խնդրերով՝ էլ հրաման չըստաւ կարգել էնտեղ ոքմն նոյնպիսի պատուով. այս պատճառաւ էլ Խուրյէլ կաթողիկոսի մահուանից յետոյ բոլորովին վերջացաւ այն փոքրիկ իշխանութը։

Պ ա տ ր ի ա ր ք ն ե ր ։

Կոստանդնուպօլիս կայսերական քաղաքումը 1461 թուին, երբ որ Տաճիկները գրաւեցին էն Յունաց ձեռքից՝ կարգեցաւ հայոց պատրիարգական աթոռ, ուր առաջինը նստաւ Յովակիմ եպսը Պրուսայու, նրան յաջորդեցին 54 անձինք մինչև ց Զաքարիա Կաղզուանցին, որ մեռնելուց յետոյ 1799 թուին Մարտի 12-ին, հետ պէտք նստան պատրիարգ, Դանիէլ Պոյաջեանցի. Յովհաննէս Ժ. Բաբերդցի 1800, 19 Մայիսի, Գրիգոր Գ. Խամսեցի 19 Դեկտեմբերի 1801, Յովհաննէս Ժ. Կիլիկ 1803. Աբրահամ Տ. Զօլեան 1806. Պօղոս Ադրիանուպօլսեցի 1813, Կարապետ Գ. Ադրիանուպօլսեցի 1823, որին յաջորդեց 1831-ին Ստեփաննոս Գ. Բաբերդցի. Սրանից յետոյ Մատթէոս, Յակոբ, Աճատուր, և կրկին Յակոբը, որ այժմ ունի պատրիարգութեան աթոռը Կոստանդնուպօլիս։

Մ ա ր տ ի ր ո ս ն ե ր ։

Քրիստոնէական հաւատոյ համար մարտիրոսացան Ատոմ Անձեւացի, Յազկերտ Արծրունի, Աղթամարայ Զաքարիա կաթողիկոսը, Թէոդոր Սակայեան, Խաչատուր Գանձակեցին, Միքայէլ և Կարապետ Վանեցիք, Երուսաղէմի Յովհաննէս քա-

հանայ, Սահակ Դաւրիժեցի, Վանեցի Յեմար վկայուհի, Վարդան Դատավանեցի, Ճնոհփոր Բաբերդացին, Նիկողայոս Ռմնեցի, Սիմոն Գնունեցի, Գրիգոր Կամենեցի, Կոմիտաս և Մեքսեւ քահանայք, և ուրիշ քանիսը։

Մատենագիրներ։

Իսկ միջոյն մատենագիրներից հռչակաւորներն են, 15 դարուն (1401—1500) Գրիգոր Ծերենց, Առաքել Սիւնեցի, Յակոբ Ղրիմեցի, Կիրակոս Երզնկացի, Թովմա Մեծոփեցի, Առաքել Բաղիշեցի, Ամիր Տովլաթ Ամասիացի, Յովհաննէս Թուլկուրանցի, Ածատուր Յոհաննանց, և այլն։ 16 դարուն (1501—1600) Թադէոս Սեբաստացի, Յովհաննէս Ծարեցի, Ղուկաս, Յովհաննէս Անթիլացի, Յոհան, Առաքել պատմիչ, և այլն։ 17 դարուն (1601—1700) Գրիգոր Դարանաղցի, Ներսէս Մոկացի, Ստեփաննոս Լեհացի, Առաքել Դաւրիժեցի, Ոսկան Երեւանցի, Մատթէոս և Ղուկաս Վանանդեցիք, Երեմիա Էջմիածնեցի, Երեմիա Քէօմիւրճեան, և ուրիշներ։ 18 դարուս (1701—1800) էլան Յովհաննէս կմ Համա Երուսաղէմայի, Աղէքսանդր կաթողիկոս Ջուղայեցի, Գէորգ Մխլայիմ, Յովհաննէս վարդապետ Ջուղայեցի, Յակոբ Թարգման Ճամճեան, Մաղաքիա դպիր Կոստանդնուպօլսեցի, Աղէքսանդր կաթողիկոս Վխանթացի, Յակոբ պատրիարգ Նալեան, Բաղդասար Կեսարացի, Ղազար վարդապետ Ջահուկեցի, Գէորգ դպիր և Մեսրոպ երէց

Կոստանդնուպօլսեցի, Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի, Յակոբ դպիր Ջուղայեցի, Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի, Պետրոս բժիշկ Քալանթարեանց, Մարգար Զմիւռնացի, և այլն։

Անկումն և յառաջադիմութիւն գրագիտութեան։

Այս դարերումն մեծ կորուստ և վնաս էլաւ մեր գրագիտութեանը, նմանապէս և մեր եկեղեցւոյ պայծառութեանը, քանամեայ աւերածութիւնը բոլոր Հայաստանի Լանկթամուրի և նորա զօրաց ձեռքից 1382—1403 թուին, մեր գերեանց հաւաքելը Լանկթամուրի և փակելը Սմրղանդ քաղաքի բերդումը կամ բուրջի մէջ 1408 թուին. գաղթելը Հայոց աշխարհքիս զանազան կողմերը, վանքերի և քաղաքների գերելը և քանդելը զանազան պատերազմներին բռնաւորների ձեռքից, ինչպէս որ քանի տարիները՝ 40 տարուայ չափ (1408—1438)։ Շահթամասպից 50 տարի (1520—1570)։ և Շահաբասից 30 տարի (1600—1630) Նադիրշահից 15 տարի (1730—1740) և այլն շատերից։ Բայց այդ ամէն տառապանքի մէջ Աստուծոյ նախախնամութիւնը բայց չթողաւ մեր ազգը և եկեղեցին, և տուաւ մեր ազգին լուսաւորութեան նոր միջոց՝ Հայերէն գրեանց տպագրութեան արուեստը, և բաց էլան զանազան քաղաքներումը տպարաններ։ ինչպէս որ.

1565	թուին	Վենետիկ.	[illegible]
1567	—	Կոստանդնուպօլիս.	
1584	—	Հռոմ.	
1616	—	Լէօպօլիս.	
1624	—	Միլան.	

1633 Թուլին Փարիզ.
1640 — Ջուղա.
1660 — Ամստերդամ.
1673 — Մարսէյլ.
1677 — Կոստանդնուպոլիս.
1680 — Լեփսիկ.
1690 — Պատուա.

[illegible]

1705 — Կոստանդնուպոլիս.
1715 — Մխիթարեանց վանքումն.
1719 — Կալկաթա և Մադրաս.
1770 — Էջմիածին.
1780 — Պետերբուրգ.
1790 — Նոր Նախիջեւան.
1793 — Աստրախան.
1819 — Մոսկով.
1822 — Թէֆլիզ.
1826 — Շուշի.

[illegible]

Այս ամենահական բարերարուէն գլխաւոր պատճառներին էլան կաթողիկոսները, վարդապետները և Էջմիածնայ ուխտի միաբանքը, ապա Յակոբ կաթողիկոսը Ջուղայեցի, որ 25 տարի (1655—1680) աշխատեց յորդորանքով՝ փողով և ամէն բանով գլուխ տանել այդ գործը: Թովմաս եպս Վանանդեցի, Ոսկան և Կարապետ վարդապետները, Թադէոս Երևանցի քահանայն, Մատթէոս արքեպ. Ծարեցի, Մատթէոս և Ղուկաս Վանանդեցիք, ամէնը Էջմիածնայ միաբանք. դոքա ապա այդ օրինակին բարեհամբաւ հետեւողներ էլան հետ պէտք և ուրիշ շատ հայրենասէր անձինք, ինչպէս Հայոց իշխանները՝ Հնդկաստան, Յակոբ պատրիարք Նաղաշ Կոստանդնուպոլիս, Տփխիսեցի

Սիմէոն կաթողիկոսը՝ Էջմիածին. Յովսէփ արք-եպիսը՝ Պետրբուրգ. Աշտարակեցի Ներսէս արք-եպիսը՝ Թիֆլիզ. և ուրիշ շատերը շատ տեղ:

Նուագում.

Թէպէտ մեր եկեղեցին վերոյիշեալ գործարան-ներում (տպարաններում) տպած գրեանցից օգուտ և աճումն առաւ, բայց փոքր նուազումն էլ չը կրեց զանազան ժամանակներին և դիպուածներին, զոր օրինակ, գերութեամբ, վաղահաս մահով և սրածութեամբ: Հայերից շատերը պակասեցան նախայի-շեալ Պարսից և Տաճկաց պատերազմներում, և շատերն էլ բաժնելու պատճառաւ չուեցին (քոչ էրին) Հայաստանից և ցրուեցան Եւրոպա, Հնդկաս-տան և Ռուսաստան, որոց Եւրոպա գնացածները փոքր ժամանակւանից համարեա ամենքը փոխեցին հաւատքը և դարձան դէպ 'ի Լատինացւոց եկե-ղեցին, ինչպէս որ Վենետիկ գաղթածները 13—16 դարուն, Տրանսիլվանիա և Ռուսիա 16—և 17 դարուն և Լեհաստան 17 դարու սկզբին:

Բայց ամենից աւելի նուազեցրուց մեր եկեղեցին, բաժանելը Լատինահայոց Էջմիածնայ կաթողի-կոսի հնազանդութիւնից (իշխանութիւնից), սկսած համարեա թէ 1700 թւից: Այս բաժանման առաջին պատ-ճառը էին Կոստանդնուպօլսոյ Եփրեմ, Աւետիք և Յովհաննէս պատրիարգները: Եւ ջոկուելու ա-ռաջնորդները էին առաջ՝ Սեբաստացի Մխիթար վարդապետը, որ 1717 թւին վանք շինեց Վենե-տիկում մը, երկրորդ՝ Տրապիզոնայ առաջնորդ Աբրահամ

վարդապետը, որ 1720 թուին գնաց Լիբանան լեա-ռը (սար) և Սուրիոյ մէջ կրօնաւորաց վանք հաս-տատեց, և քանի տարիէն յետոյ Պապի հրամանաւ Լատինահայոց կաթոլիկոս կարգուեցաւ, որին որ մինչև ցայսօր յաջորդութեամբ ուրիշներն էլ Լիբա-նանումն, բայց լոկ (դատարկ) անուամբ է կոչւում կաթոլիկոս, պատճառ որ Սեբաստին, Կոստանդնու-պօլիս, Լէօպօլիս, Վենետիկ, և այլ տեղեր եղած եպիսկոպոսները նրան չեն հնազանդւում, այլ կախ-ուած են միայն Պապից:

Ժողովներ:

Ոչներքէ և միաբանութեան համար քանիցս անգամ ժողովեցան մեր եկեղեցականք և աշխարհականք Էջմիածին, Երուսաղէմ, Կոստանդնուպօլիս. և նոր նոր բարեկարգութիւններ հաստատեցին, բայց բաժանուածների միաւորիլը չը յաջողուեցաւ:

Շրջան մէջ. րորդ:

Հայոց եկեղեցին Ռուսաց նահանգաց իշխանութեան տակ 1827 թուից սկսած մինչև մեր ժամանակը (1856 թւ.):

Հայաստանեայց եկեղեցին համարւում ենք Ռու-սաց իշխանութեան տակ, առաջինը՝ որ մեր միակ կենդրոնը, գահը Լուսաւորչի Էջմիածնայ աթոռը՝ (նմանա-

պէս բոլոր Արարատեան գաւառը, Երեւան, Տաք. Գաւաղարք. և այլն) Ռուսաց կայսրը Նիկողայոս առաջինը նուաճեց իր իշխանութեան տակ՝ երկրորդ Բեկենդօրֆ զօրավարի ձեռքով Ապրիլի 10ին (1827 թուին, երկրորդ՝ որ սրանից յետոյ Պարսկաստանից համարեա թէ 90,000 հոգի Հայք գաղթեցին Ռուսաստանի սահմանը, որոնք մեր առաջուայ բնակիչ Հայոց հետ Ռուսաց երկրումը կազմում են համարեա թէ մին միլիոն ժողովուրդ։

Երբ որ էս տեսակ հանգստացաւ Էջմիածնայ աթոռը՝ Եփրեմ կաթողիկոսը, որ Պարսից զօրութենից հեռացած բնակւում էր Յախպատայ վանքումը՝ յետ գնաց Էջմիածնայ աթոռը, բայց խորին ծերութեան պատճառաւ յայտնեց Էջմիածնայ Սինօդին 8ն Հոկտեմբերի 1830 թուին, թէ ինքն հրաժարւում է այս ծանրագին պաշտօնութենից, յայտնեց այս նամակաւ և Ռուսաց կայսեր, որոյ հաւանութեամբ և սինոդի և վարդապետաց ժողովից ընտրութեամբ, օծւեցաւ կաթողիկոս Նոյեմբերի 8ին 1831 թուին, արք. եպ. և առաջնորդը Թիֆլիզու Յովհաննէս ութերորդ Կարբեցին, որ հայրապետական աթոռը վարեց տասն երկու տարի, և վախճանեցաւ 1843 թուին։ Սրա մահուանից յետոյ հայրապետական աթոռը ժառանգեց սրբազան արք. եպսը Նախիջեւանի և Բեսարաբիայ առաջնորդը Ներսէս հինգերորդ Աշտարակեցին, և օծւեցաւ կաթողիկոս ամ. Հայոց 30 Յունիսի 1845 թուին, որ և այժմ մեծ սրբազնութեամբ և ջանքով վարում է իր իշխանութիւնը։

Վ ի ճ ա կ ն ե ր.

Էջմիածնայ կաթողիկոսի և ծայրագոյն պատրիարքի իշխանութեան տակ երբեմն երևելի գլխոյ ազգի և մերոյ եկեղեցւոյ՝ կային ժամանակաւ մինչև հիմա կան 60 վիճակաւոր արք եպիսկոպոսներ իրանց վիճակներումը, որոց երևելիքն են յետագայքը, Տաճկաստան 1) Ըզլթանայ պատրիարգը, 2) Սսոյ, 3) Երուսաղէմի, 4) Կոստանդնուպօլսոյ, 5) արք եպիսկոպոսը Օձմիածնից, 6) Կարնոյ (Էրզրում), 7) Մշոյ սբ. Կարապետի, 8) Վան քաղաքի, 9) Տիգրանակերտի, 10) Սեբաստիոյ, 11) Եդեսիոյ, 12) Ակնոյ, 13) Արաբկիրի, 14) Խարճրաշյալ Արղանայի վանքերի և նրա վիճակի, 15) Բալուայ, 16) Խարբերդի, 17) Մանազկերտի, 18) Երզնկայի, 19) Սասնոյ, 20) Կարսուց, 21) սբ. Գրիգորի վանքերի և Գիւմիւշխանէ, 22) Բաբերդ և Ճապաղջրի, 23) Ամասիոյ, 24) Գաղատիոյ, 25) Կեսարիոյ, 26) Պոնտրոսի, 27) Եւդոկիոյ, 28) Տրապիզոնու, 29) Եղինայի, 30) Պալատու և Պարսայ, 31) Իզմիրայ, 32) Կիւտինայ, 33) Պրուսայ, 34) Ադրիանուպօլսոյ, 35) Թէքիրտաղու կամ Ս. Խաչթոյ, և այլոց քանի մի քաղաքների և վանքերի. 36) Ռուսաստանումը՝ արք եպիսկոպոսը Նոր Նախիջևանոյ և Բեսարաբիոյ, 37) Աստրախանի, 38) Թիֆլիզու, 39) Ախալցխայի, 40) Ալանահոյ, և նրա վիճակները, 41) Գանձասարայ և Գանձակայ, 42) Հին Նախիջևանայ, 43) Վարարատու և Էջմիածնայ վանքերինը, 44) Երևանոյ, 45) Մեղրու և Տաթևու վանքերի, 46) Հաղբա-

տայ, 47) Աջնոյ և Նիգ գաւառի և այլն. 48) Վիճակատարանումը՝ այլ եպիսկոպոսը Արտազու կամ վանքերինը Թադէոս առաքելոյ գերեզմանինը, 49) Սալմաստի և վանքերի Բարդուղիմէոս առաքելոյ գերեզմանինը, 50) Սպահանի և Հայոց Հնդկաստանի. 51) Խրամ քաղաքի կամ Տարաշամբեայ և Սեւ-վանեսի վանքերինը. և ուրիշները, որոնք ըստ բերման ժամանակի դա աւելանում են, դա պակասում։

Մատենագիրներ։

Այս դարուս մէջ մեր մատենագիրները որոնք են, Պօղոս պատրիարգ Ադրիանուպօլսեցի, Սիրովբէ վարդապետ Կարնեցի, Յարութիւն վարդապետ Աժտարխանցի, Պօղոս վարդապետ Պարատացի, Յովսէփ վարդապետ Արցախեցի, Միքայէլ եպս Կոստանդնուպօլսեցի, Աբրահամ վարդապետ Վաղարշապատեցի, Գաբրիէլ քահանայ Տփխիսեցի, Գրիգոր Փեշտիմալճեան Կոստանդնուպօլսեցի, Յովհաննէս Աւգալեան Ճերազեցի, Յարութիւն Ջուղայեցի, Մեսրոպ դպիր Թաղիադեանց, Յովսէփ քահանայ Օրբէլի Մոզդոկեցի, Սարգիս Տիգրանեան Նախիջևանցի, Մկրտիչ Էմին Ջուղայեցի, Մաղաքիա Մսուր Միսիրեան Զմիւռնացի, Գէորգ Ախվերդեան Թիֆլիզեցի, Յովհան քահանայ Վանանդեցի, Սիմոն Ազարեան Ճերազեցի, Գաբրիէլ Երեցփոխեան Մոզդոկեցի, Յակոբ Կարենեան Կարնեցի, Միքայէլ Պատկանեան Աժտարխանցի, Սարգիս եպս Ջալալեան Սանահնեցի,

Յովհաննէս եպս Շահխաթունեան Աշտարակեցի,
Աբէլ վարդապետ Վաղարշապատեցի։

Այս հեղինակների աշխատասիրութեամբ, և եղբարց և մեր իշխանաց ազգասէր ջանքով այժմ ունինք պայծառացեալ մեր գրադարանը. քան առաջ, որ ծառայելու ուսումնասիրութեան հանդերձ, և ծաղկեցան շատ դպրոցներ զանազան քաղաքներումն, զորօրինակ. Էջմիածին, Կոստանդնուպօլիս, Կալկաթա, Մոսկով, Թիֆլիզ, Նոր Նախիջևան և ուրիշ տեղեր, ուր հազարաւոր հայ աշակերտք վարժւում և սովրում են զանազան լեզուներ և գիտութիւններ։

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Տօնախմբութիւնների Վրայ ծանօթութիւն։

Տօնախմբութիւնքն են սուրբ հանդէսներ և հոգևոր ուրախութիւններ, որն որ հաւատացելոց ժողովը հանախմբած Եկեղեցւոյ մէջ հրապարակաւ կատարումէ 'ի փառս Աստուծոյ և 'ի պատիւ նորա սրբոց. ինչպէս սահմանել են Առաքեալք և Հայրապետք։

Ամենայն քրիստոնեայք այսպիսի տէրունական տօները համարեա թէ միակերպ են կատարում, պատճառ որ ստացել են Քրիստոսի առաքեալներից և նրանց յաջորդներից — հայրապետներից. բայց այս տօները իւրաքանչիւր քրիստոնէից մէջ կատարում են զանազան արարողութիւններով և ծէսերով։

Տօնախմբութիւնքը բաժանւում են երկու. Առաքելական և Հայրապետական։

Առաքելական տօնախմբութիւնքն են Ծննդեան, Աստուածայայտնութեան, Մկրտութեան, Համբարձման, և Հոգեգալստեան և միւս բոլոր նախադաշակ Քրիստոսի տնօրէնութեանց հրաշալի տօները. որն որ Առաքեալք սահմանեցին, Քնից սովրեցան և սովրեցին Եկեղեցւոյ, որ ամէն տարի բոլոր Քրիստոնեայք հաւաքելով փառաւորեն Աստուծուն, ինչպէս մեր սբ հայրքը ասում են Շարականի մէջ. «Եւ աշակերտեալք 'ի սրբոց առաքելոց՝ ուսաք փառաւորել զքեզ 'ի տաճարի սրբութեան քո»։

Հայրապետական տօներն են Տեառնընդառաջը կամ Քնի քառասնօրեայ գալուստը 'ի տաճարն,

Վարդավառ . կմ՝ Ք̃ի այլակերպութիւնը, Աստուածածնի Վերափոխումն, Գիւտ խաչը, Երևման խաչը, Խաչվերացը, Վարագայ խաչը, և ուրիշ տօները Աստուածածնի, Յովհաննու Մկրտչի, Առաքելոց, Մարտիրոսաց. և այլ անհամար սրբոց։

Տէրունական կոչւում են տօնախմբութիւնքը, որոնք կվերաբերին մեր Տէր Յ̃ի Ք̃ի, զորօրինակ. Աւետումն, Ծնունդը, Աստուածայայտնութիւնը, Մկրտութիւնը, Քառասնօրեայ Ընծայումն ՚ի տաճարն, նորա Գալուստը Երուսաղէմ Ծաղկազարդին, Համբարձումն և այլ անօրինական տօները։

Տաղաւարները Տէրունական տօների տօնախմբութիւններն են, և համարւում են հինգ, որոնք մեր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ կարգած են հինգ երևելի տէրունական տօներին. յր՝ Ծննդեան, Զատկին, Վարդավառին, Վերափոխման Աստուածածնի և Խաչվերացման։ Բայց Ծննդեանը և Զատկին մեզանումը հանդէսով են տօնում, պատճառ որ մարմնաւորութեան և քաւութեան տօներ են. այս պատճառաւ էլ այն տօների առաջիկայ օրերը ճրագալոյց են անում, և մեր եկեղեցւոյ վարդապետները Ծննդեան և Յայտնութեան ճրագալոյցի գիշերը կարգել են պատարագ մատուցանել.

Տաղաւար առնում են այն տօները, որին որ հրէայք տարին մի անգամ մեծ հանդէսով կատարում էին, որ կոչւում էր տաղաւարահարաց տօն. և Թշրին (Հովանոցներ) ամսին գնում էին Երուսաղէմ, ուր ժողովւում էին հրապարակներումը, պարտէզներումը և կտուրների վրա, և տաղաւարներ էին խփում, կամ մանր շարժական խուցեր էին շինում

և եղեգներով (ղամիշով) և ոստերով (ծառի ճիւղերով) զարդարում էին և բնակում նրա մէջ եօթն օր, իրանց քառասնամեայ պանդխտութեան յիշատակի համար անապատումը. և եօթներորդ օրը մեծ հանդէսով ոստերը ձեռքին բռնած եօթն անգամ զոհի (սեղանի) բոլորը պտոյտ էին գալիս, և այսպէս կատարում էին իրանց ազատութեան յիշատակը: Նոր օրէնքումը խափանուեցան նրանք, և փոխանակ նրանց կարգուեցան հինգ երևելի տէրունական տօները, պահելով առաջին անունը տաղաւար կամ տաղաւարահարաց տօն: Տաղաւար նշանակում է վրան (չադր):

Առաջին տաղաւար կամ նաւակատիքն է Յիսուսի Քրիստոսի ծննդեան տօնը, որ մեր փրկութ՟ համար մարդկային բնութ՟ առաւ. Աստուածը մարդացաւ, որ մարդկանց մեղքերը բառնայ, համբերեց չարչարանաց և մահուան մեզ համար, որ մեզ յաւիտենական երանութ՟ արժանացնի. Վաղորդայ և կատարւում է մեռելոցը Ծննդեան, Աստուածյայտնութ՟ և Մկրտութ՟ տօնը Յունվարի 6ին:

Իսկ միւս տնօրէնքներն են նրա Թլփատութ՟ և անուանակոչութ՟ տօնը ութերորդ օրը ծննդից յետոյ, ինչպէս որ կոչւեցաւ հրեշտակից Մարիամ կուսին յղանալու ժամանակը:

Տեառնընդառաջն է Քրիստոսի քառասնօրեայ տաճար գալու տօնախմբութիւնը, ուր Սիմէոն ծերունին իր գիրկն առաւ և օրհնեց Աստծուն: Այս տօնը մեր եկեղեցին կատարում է Փետրվարի 14ին:

Աւետման տօնն է Աստուծոյ բանին անճառելի մարդեղանալուն խորհուրդը, որն որ Գաբրիէլ հրեշտակապետը աւետիս տուաւ Մարիամ սրբ կուսին, թէ Բանն Աստուած Հոգւով սրբով կը յղանայ նրա արգանդումը եւ կը ծնուի փրկիչ աշխարհի: Այս տօնը մեր Հայաստանեայց եկեղեցին կատարում է Ապրիլի 7 ին:

Ծաղկազարդն է Յիսուսի Քրիստոսի Երուսաղէմ մտնելը ամենախոնարհութիւնը:

Քառասնորդաց վերջին եօթնեակը (շաբաթ) կոչւում է աւագ կամ չարչարանաց շաբաթ, պատճառ որ Երկուշաբթի օրը՝ մեր եկեղեցին Արարչութեան եւ Ադամայ Դրախտից դուրս գալու յիշատակն է կատարում: Երեքշաբթի համաշխարհական ջրհեղեղի եւ տասն կուսանաց: Չորեքշաբթի Յիսուսի Քրիստոսի մատնութեանը: Հինգշաբթի՝ աշակերտների ոտները լուաց Քրիստոս, եւ նոյն օրը երեկոյին զատկական դասը կերաւ իւր աշակերտների հետ, եւ հաստատեց սուրբ պատարագի խորհուրդը. եւ մի եւ նոյն գիշերը չարչարուեցաւ: Աւագ Ուրբաթ օրը՝ խաչուեցաւ եւ մեռաւ. եւ նոյն երեկոյին թաղուեցաւ: Աւագ Շաբաթ օրը՝ մնաց գերեզմանի մէջ մինչեւ կէս գիշերը Կիւրակէի:

Երկրորդ տաղաւարն է Զատիկ կամ Յիսուսի Քրիստոսի Յարութեան տօնը, որ երրորդ օրը թաղման յետոյ Յարութիւն առաւ մեռելներից, որի համար որ առաջին անգամ աւետիս տուաւ հրեշտակը իւղաբեր կանանց, եւ յետոյ Յիսուս երեւեցաւ նորանց եւ իւր մօր Մարիամին եւ իւր աշակերտներին շատ անգամ քառասուն օրուան մէջ:

Համբարձման տօնն է քառասուն օրից յետոյ Քրիստոսի երկինքը համբառնալու տօնախմբութիւնը, որ տարաւ իւր աշակերտներին Ձիթենեաց լեառն Բեթանիայումը, ձեռք դրեց նորանց վերայ, օրհնեց նորանց և հրամայեց տարածել վարդապետութիւնը Հոգւոյն սրբոյ գալստեանը, և ինքն նորանց առջեւը սկսաւ բարձրանալ երկինքը, և ամպը ծածկեց նորան նորանց տեսութիւնից, և յետոյ աշակերտները յետ դառան Երուսաղէմ, և միաբան աղօթք էին անում և սպասում էին Քրիստոսի խոստմանը։

Առաջին կիւրակէն, Համբարձումից յետոյ, որ մեր Եկեղեցին կոչում է երկրորդ Ծաղկազարդ՝ Համբարձման շաբաթ օրւան տօնախմբութիւնն է, և սովորութիւն կայ մեր ազգի մէջ, թէ սուրբ Լուսաւորչի պահպանող հրեշտակը շարունակ գալիս էր, և Համբարձման տօնախմբութեան պատճառաւ ուշացել էր երկինքումը, և ուշանալու պատճառը յայտնում է նորան, ինչպէս երգում են մեր շարականումը։ «Ամենահրաշ այս խորհուրդ «աւանդութեամբ առ մեզ հասեալ, զոր հոգւոյ «լուսաւորն 'ի պաշտպանէն իւրմէ լուեալ, եթէ «տօն մեծ է այսօր իմոյ դասուն որ, 'ի յերկինս»։

Հոգեգալստեան տօնն է Հոգւոյն սրբոյ գալստեան տօնախմբութիւնը, որ կոչւում է Պէնտէկոստէ, ի՝ յիսներորդ օր, պատճառն որ Զատկից եօթը շաբաթ յետոյ՝ Հրէաները տօնում էին օրինաց յիշատակը, որ առան Սինայ սարի վերայ, որն որ Հոգեգալստեան օրինակ էր։

Հոգւոյն սրբոյ գալուստը կատարեցաւ յիսներորդ օրը Զատկից յետոյ, երբ որ առաքեալները

և առաքեալները միասին աղօթք էին անում Վեր-նատան մէջ, երեք ժամուն ատենը քամու ձայն էլաւ, և երևեցան ամէնքի վրայ հրեղէն լեզուները, որոնք [illegible] նշան էին. և որով առաքեալները սկսան խօսիլ զանազան լեզուներ և մարգարէանալ. նաև նոյն օրը հրաշագործութեամբ շատերին դարձրին դէպ 'ի քրիստոնէական հաւատքը.

Նշանաւոր տօնական է Վարդավառն կամ Քրիս-տոսի այլակերպութեան տօնը, որ մեր եկեղեցին մեծ հանդէսով է կատարում, ինչպէս սուրբ Լու-սաւորիչը սահմանադրել է, պատճառն որ հեթա-նոսութեան ժամանակը մեծ տօն էր կատարում Հայաստանի մէջ 'ի պատիւ Անահտական կուռքե-րի, եւ Գրիգոր Լուսաւորիչը այն տօնը փոխեց և կարգեց Քրիստոսի այլակերպութեան տօնը, և որովհետև վարդով զարդարում էին բագինները և կուռքերը, այս պատճառաւ այն կուռքը կոչ-ւում էր Վարդամատն, փոխան որոյ այն տօնախմբու-թիւնն էլ կոչեցաւ Վարդավառ:

Այլակերպութիւն ասում է այն տօնը, որ Քրիստոս կամեցաւ իւր աշակերտներից առաջ ցուց-տալ աշակերտներին իւր Աստուածութեան փառ-քը. մէջ առաւ Պետրոսին, Յակոբոսին և Յով-հաննէսին իւր հետ, և երբ Թաբօր սարի վրա բարձրացաւ (վերելաւ), էն տեղ նրա դէմքը լու-սաւորեցաւ արեգակի պէս, շորերը սպիտակ եղան ձիւնի պէս, և երևեցան մարգարէք Մովսէս և Եղիա, և այն ժամանակը ամպը նրանց վրայ հո-վանի եղաւ, և լսեցաւ երկնքից ձայն, թէ «Դա է որդի իմ սիրելի. դորա լսեցէք»:

Չորրորդ տաղաւարն է սուրբ Աստուածածնի Վերափոխման տօնախմբութիւնը, որ միշտ տօնում ենք Կիւրակէ օր, և այս տօնախմբութիւնը մեր եկեղեցին կատարում է ինն օր։

Ծան. Ա.ս հասարակ ամենայն քրիստոնէից եկեղեցիք Աստուածածնի չորս տօնախմբութիւն են կատարում, այս է՝ Յղութեան Աստուածածնի Աննայից, որ տօնում ենք միշտ Դեկտեմբերի 9ին: Նորա ծննդեանը՝ 8ին Սեպտեմբերի: Ընծայ-ման ընծայմանը 'ի տաճարն՝ 21ին Նոյեմբերի. և Վերափոխմանը, որ Օգոստոս ամսին, երբեմն 13ին—14—15 և 16ին է կատարում շարժական տօն լինելու համար. և ինչպէս վերևն ասացինք միշտ Կիւրակէ օրն է ընկնում:

Հինգերորդ տաղաւարն է սուրբ Խաչի տօնախմբութիւնը, որն որ մեր եկեղեցին տարին չորս անգամ է տօնում, այսինքն է, Գիւտի Խաչին, Երևման Խաչի, Վերացման և Վարագայ Խաչի: Գիւտի Խաչի տօնն է, որ Կոստանդիանոս թագաւորի մայր Հեղինէ թագուհին պտռել էր Երուսաղէմ 327 թուին ոսկի և երկրպագութեան Տնօրինական տեղերին, ուր դառաւ հետաքննութիւնով և մեծ ծախսով, և բաց անել տուաւ անթաղչելի գանձը, որ հրէայք թաղ էին կարել. և բազմացրուց իր շինած մատուռի մէջ. միշտ 'ի պատիւ և 'ի փառաւորութիւն սուրբ Խաչի՝ եկեղեցին կարգեց Գիւտ Խաչի տօնախմբութիւնը:

Երևման Խաչի տօնախմբութիւնն է այն, որ Խաչ Գիւտից յետոյ իբր 362 թուին, ինչպէս պատմում է Կիւրեղ Երուսաղէմացին՝ երկինքումը

երեւեցաւ խաչանման լոյս - եւ այս տեսիլքի վրայ դուրս եկան բոլոր քրիստոնեայք եւ երկրպագութիւն արին եւ փառաւորեցին Քրիստոսի սուրբ Խաչը. այս պատճառաւ սահմանեցաւ Երեւման Խաչի տօնը:

Վերացման Խաչի տօնախմբութիւնն է այն, որ Պարսից թագաւորը գերի էր տարել սուրբ Խաչը, որն որ յետոյ Խոսրեւ՝ նրանց թագաւորը մեծ պատուով յետ ուղարկեց Յունաց կայսր Հերակլէին, եւ նա 629 թուին Կոստանդնուպօլսից գնաց Երուսաղէմ, եւ էնտեղ ինքն իրա ուսի վրայ դրած սուրբ Խաչը՝ բարձրացուց իր առաջվայ տեղը, այս պատճառաւ սահմանեցաւ տօն Վերացման Խաչի Սեպտեմբեր ամսին օր Կիրակէ:

Վարագայ Խաչի տօնախմբութիւնն է այն, որ յայտնեցաւ Վարագ լերան (սարի) վրայ, ուր Հռիփսիմեցի կուսանք բերել էին խաչափայտի մասն, եւ նրանց փախչելուց յետոյ մնացել էր էնտեղ, եւ յետոյ Թոդիկ ճգնաւորի ձեռքով յայտնեցաւ հրաշքով եւ տեսիլքով եւ Ներսէս կաթողիկոսի ժամանակը 653 թուին կարգւեցաւ տօն յայտնութեան Խաչի Վարագայ սարումը:

Ծան. Նաւակատիք բառը նշանակում է տօն եւ հանդէս եկեղեցւոյ շինութեան եւ ուրիշ մեծ շէնքի համար, ինչպէս հրէայք նաւակատիք էին կատարում իրանց տաճարի շինութեան պատճառաւ, այնպէս էլ մեր նախնիքը նորաշէն եկեղեցեաց համար կարգեցին երեք նաւակատիք, որ կատարւում է Վարդավառի, Վերափոխման եւ Խաչվերացի նախընթաց օրերին, եւ հանդիսաւոր տօնախմբութեան եւ ուրախութեան պատճառաւ ուտում ենք միայն ձու, եղ, կաթն եւ ձկնեղէն:

Տիեզերական ժողովներ.

Առաջին տիեզերական ժողովն եղև Նիկիայ քաղաքը ժողովը՝ Կոստանդիանոս թագաւորի ժամանակը 325 թուին, որ ժողովեցան երեք հարիւր տասն և ութը հայրապետներ Արիոսի հերետիկոսութիւնը հերքելու համար, որ ուրանում էր Քրիստոսի Աստուածութիւնը. և հաստատեցին Քրիստոնէական հաւատոյ ուղղափառութիւնը՝ համձայնեցին հանգանակը հաւատոյ։ Այս ժողովին ատենախմբութիւնը կատարում է մեր եկեղեցին մեծ Վերացման Խաչի շաբաթապահից առաջ, նոյն պասի Բարեկենդանի շաբաթ օրը։

Կոստանդնուպոլսոյ ժողովն եղև 431 թուին Մեծ Թէոդոս թագաւորի օրերումը, որ հարիւր յիսուն հայրապետներ ժողովեցան Մակեդոնեայ, Եւնոմեայ և Ապողինարեայ մոլորութիւնները հերքելու համար, որոնք ուրանում էին Հոգւոյն սրբոյ Աստուածութիւնը. այս ատենը կատարում ենք մեր Եղեան Բարեկենդանի շաբաթ օրը.

Եփեսոսի ժողովն եղև 431 թուին փոքր Թէոդոս թագաւորի ժամանակը, որ երկու հարիւր հայրապետներ ժողովեցան Նեստորի մոլորութիւնը հերքելու համար, որ ուրանում էր Քրիստոսի Աստուածութիւնը, և Աստուածամայր չէր դաւանում Մարիամ սուրբ կուսին։ Այս ժողովը տօնում ենք Աստուածածնայ Վերափոխման շաբաթապահից առաջ՝ նոյն պասի Բարեկենդանի շաբաթ օրը։

Ազգային ժողովներ.

Վաղարշապատու Ա. ժողովը 325 թուին. Տրդատ թագաւորի ժամանակը, Գրիգոր Լուսաւորչից բերած Նիկիայ ժողովի կանոնները և հաւատոյ հանգանակը ընդունելու հա-

[illegible] 365. [illegible]

[illegible] Է. 366. [illegible]

[illegible] Գ. 386. [illegible]

[illegible] Դ. 404. [illegible]

[illegible] Է. 432. [illegible] Գ. 435. [illegible]

[illegible] Ը. 449. [illegible]

[illegible] Է. 450. [illegible]

[illegible] Գ. 551. [illegible] ([illegible]) [illegible]

[illegible] 710—726. [illegible]

[illegible] 1002 [illegible]

որդի՝ Գրիգոր Մագիստրոսի [illegible] նոյն [illegible] [illegible]: Հաւանեալ է. Ներսէս Շնորհալւոյ ժամանակն՝ Յովհաննու [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] հօր:

Հաւանեալ ա. 1199. Գրիգոր Տղայի ժամանակն՝ Յովհաննու [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] հաստատեցին և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'ի [illegible], և [illegible] [illegible] և [illegible]:

Ամ է. 292. Յեսու [illegible] ժամանակն՝ [illegible] հօր, և [illegible] [illegible] հաստատեցին [illegible] Ներսէսի [illegible] [illegible]:

[illegible] է. 1820. [illegible] [illegible] [illegible] հօր [illegible] [illegible] ժամանակն, [illegible] [illegible] [illegible]:

ՑԱՆԿ.

Երես.

Շրջան Ա.

Հայոց Եկեղեցին հեթանոս թագաւորների իշխանութեան տակ 270 տարի. 32 թուից մինչև 302 թիւր Ք. Ծ. 3

Շրջան Բ.

Հայոց Եկեղեցին քրիստոնեայ Հայ թագաւորաց իշխանութեան տակ 126 տարի. 302 թուից— 428 թիւր 9

Շրջան Գ.

Հայոց Եկեղեցին Պարսից և Տաճկաց թագաւորների իշխանութեան տակ 457 տարի. 428— 885. 15

Շրջան Դ.

Հայոց Եկեղեցին քրիստոնեայ Հայ թագաւորաց իշխանութեան տակ 490 տարի. 885ից սկսած մինչև 1375 թիւը. 20

Շրջան Ե.

Հայոց Եկեղեցին Պարսից և Տաճկաց իշխանութեան տակ 452 տարի, 1375 թուից մինչև 1827 թիւը. 26

Շրջան Զ.

Հայոց Եկեղեցին Ռուս Թագաւորաց իշխանութեան տակ 1827 թուից սկսած մինչև մեր ժամանակը (1856 թիւ) 33

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Տօնախմբութիւնների վրայ ծանօթութիւն 38